

چراغ دل به نور جان بر افروخت

به نام آن که جان را فکرت آموخت

شیخ محمود شبستری

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکز

دانشکده هنر و معماری / گروه پژوهش هنر

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A.)

گرایش: پژوهش هنر

عنوان:

تاثیر گفتمان بازگشت به خویشتن

بر موسیقی عصر پهلوی دوم

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمدرضا مریدی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر امیر اشرف آریانپور

پژوهشگر:

محمد امین هاشمی

زمستان ۱۳۹۲

تقديم به هما و كيهان

با تشکر و قدرانی صمیمانه از

جناب آقای دکتر محمدرضا مریدی، که پیوسته راهنمایی‌ها و نظرات ایشان راه‌گشای کار بوده است؛
جناب آقای دکتر امیرشرف آریانپور، که مشاوره و دقت ایشان موجب بهبود کیفی پژوهش گشته
است؛

دوست عزیزم جناب آقای مهدی سیفی، که هیچ‌گاه از هیچ‌کمی فروگذار نکرده است؛
همکاران محترم کتابخانه‌ی دانشکده‌ی موسیقی و تئاتر پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران، که با در
اختیار گذاشتن امکانات موجب پیشرفتی هر چه به‌تر و سریع‌تر شدند؛
عزیزان ارجمندم فرحناز یگانه و فریبا یگانه، که تا مراحل پایانی کار همدل و همراه بودند؛
و سایر دوستانی که به موجب مدد آنان، پژوهش پیش رو حاصل گشته است.

فهرست مطالب

۱	• چکیده
۲	• مقدمه
۵	۱- فصل یک. کلیات پژوهش
۶	۱-۱- بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش
۷	۱-۲- اهمیت پژوهش
۷	۱-۳- هدف پژوهش
۸	۱-۴- پیشینه‌ی پژوهش
۱۴	۱-۵- رویه و روند پژوهش
۱۶	۲- فصل دو. رویدادهای اجتماعی، فرهنگی و موسیقایی پهلوی دوم
۱۷	۲-۱- بخش اول: مروری بر رویدادهای اجتماعی و فرهنگی
۱۷	۲-۱-۱-۱- پیشینه‌ها و زمینه‌ها پیش از پهلوی دوم
۱۸	۲-۱-۱-۲- دوره‌ی مشروطه
۱۸	۲-۱-۱-۱-۲- اوایل دوره‌ی مظفرالدین شاه
۱۹	۲-۱-۱-۲- دوره‌ی محمدعلی شاه
۲۱	۲-۱-۱-۲- دوره‌ی احمد شاه
۲۳	۲-۱-۲- دوره‌ی پهلوی اول
۳۰	۲-۱-۲- رویدادها در دوره‌ی پهلوی دوم
۳۱	۲-۱-۲-۱- از شهریور ۱۳۲۰ تا مرداد ۱۳۳۲
۳۵	۲-۱-۲-۲- از مرداد ۱۳۳۲ تا بهمن ۱۳۴۱
۳۷	۲-۱-۲-۳- از بهمن ۱۳۴۱ تا اسفند ۱۳۵۳
۴۲	۲-۱-۲-۴- از اسفند ۱۳۵۳ تا پایان دوره‌ی پهلوی دوم
۴۴	۲-۲- بخش دوم: مروری بر وضعیت موسیقی: میراث پیشینیان
۴۴	۲-۲-۱- خلاصه‌ای از موسیقی ایرانی تا دوره‌ی قاجار
۴۵	۲-۲-۲- از ناصرالدین شاه تا پایان دوره‌ی قاجار
۵۲	۲-۲-۳- دوره‌ی پهلوی اول
۵۶	۲-۲-۴- در آستانه‌ی دوره‌ی پهلوی دوم

۵۷	۳- فصل سه. نظریه و روش در تحلیل گفتمان
۵۸	۳-۱- گفتمان
۵۹	۳-۲- تحلیل گفتمان: تعاریف و مفاهیم
۶۰	۳-۳- روش‌ها و نظریه‌های تحلیل گفتمانی
۶۰	۳-۳-۱- خلاصه‌ای از رویکردهای غیر پساساختارگرا به تحلیل گفتمان
۶۱	۳-۳-۱-۱- رویکردهای زبان‌شناسانه
۶۲	۳-۳-۱-۲- رویکردهای انتقادی
۶۳	۳-۳-۱-۳- رویکردهای روان‌شناسانه
۶۴	۳-۲- رویکردهای پساساختارگرایانه در تحلیل گفتمان
۶۵	۳-۲-۱- میشل فوکو
۶۸	۳-۲-۱-۱- گفتمان در اندیشه‌ی میشل فوکو
۷۰	۳-۲-۱-۲- روابط قدرت/دانش در اندیشه‌ی میشل فوکو
۷۵	۳-۲-۱-۳- تحلیل گفتمان نزد فوکو
۷۵	۳-۲-۱-۳-۱- کنارگذاری و طرد
۷۶	۳-۲-۱-۳-۲- چهار ساختار گفتمانی از دید فوکو
۷۹	۳-۲-۲- لاکلا و موفه
۸۰	۳-۳- مقایسه‌ی رویکردهای برساخت‌گرای اجتماعی
۸۴	۳-۴- چارچوب نظری و روش‌شناختی پژوهش
۸۴	۳-۴-۱- مبانی نظری رویکرد لاکلا و موفه
۸۵	۳-۴-۱-۱- نشانه و دال
۸۸	۳-۴-۱-۲- عناصر تحلیلی بسط یافته
۹۱	۳-۴-۱-۳- نظریه‌ی اجتماعی لاکلا و موفه و مفاهیم تحلیلی مشتق از آن
۹۹	۳-۴-۲- روش و ابزار در رویکرد لاکلا و موفه

۴- فصل چهار. تحلیل گفتمانی رویدادهای اجتماعی، فرهنگی و موسیقایی دوره‌ی پهلوی دوم

۱۰۱	با ابزار لاکلا و موفه
۱۰۲	۴-۱- پیشینه‌ای از سیر تفکر جدید در ایران
۱۰۴	۴-۱-۱- قاجار و مشروطه
۱۰۸	۴-۱-۲- از ظهور رضاخان تا پایان پهلوی اول
۱۱۶	۴-۲- صورت‌بندی گفتمانی اجتماعی و فرهنگی دوره‌ی پهلوی دوم
۱۱۶	۴-۲-۱- توسعه و تحول در سیر تفکر دوره‌ی پهلوی دوم
۱۲۱	۴-۲-۱-۱- گفتمان‌های تجدیدطلب

۱۲۲	۴-۲-۱-۱-۱-گفتمان چپ
۱۲۷	۴-۲-۱-۱-۲-گفتمان تجددگرای پهلوی دوم
۱۳۱	۴-۲-۱-۲-گفتمان‌های بازگشت جهان‌سوم‌گرا
۱۴۰	۴-۲-۱-۲-جلال آل‌احمد و گفتمان غرب‌زدگی
۱۵۴	۴-۲-۱-۲-علی شریعتی و گفتمان بازگشت اسلام‌گرای اجتماعی
۱۶۵	۴-۲-۱-۳-داریوش شایگان و گفتمان بنیان‌گرای حکمی و عرفانی
۱۷۶	۴-۲-۱-۴-گفتمان بازگشت پهلوی دوم
۱۷۹	۴-۲-۱-۴-انقلاب سفید
۱۸۴	۴-۲-۱-۲-ملی‌گرایی و بومی‌گرایی
	۴-۳-صورت‌بندی گفتمان‌های موسیقایی دوره‌ی پهلوی دوم و نقش نهادهای مولد و بازتولید کننده در آن
۱۹۰	
۱۹۵	۴-۳-۱-گفتمان‌های موسیقایی تحت تأثیر غرب
۱۹۶	۴-۳-۱-۱-گفتمان موسیقی کلاسیک غربی
۱۹۹	۴-۳-۱-۲-گفتمان موسیقی تجددطلب ایرانی
۲۰۴	۴-۳-۱-۲-۱-مکتب علینقی وزیری و روح‌الله خالقی
۲۳۰	۴-۳-۱-۲-۲-ویلون و سرود به مثابه دو نماد بومی شده‌ی موسیقایی
۲۳۳	۴-۳-۲-گفتمان‌های موسیقایی ایرانی
۲۳۳	۴-۳-۱-گفتمان موسیقی سنتی/موسیقی اصیل
۲۳۳	۴-۳-۱-۱-سنت
۲۴۲	۴-۳-۱-۲-اصالت
۲۵۶	۴-۳-۲-گفتمان موسیقی بومی
۲۵۸	۴-۳-۳-گفتمان موسیقی مردم‌پسند
	۵- فصل پنجم. نتیجه‌گیری و جمع‌بندی
۲۶۵	
۲۶۶	۵-۱-پیش از پهلوی دوم
۲۷۲	۵-۲-پهلوی دوم
۲۷۶	فهرست منابع و مأخذ

فهرست جدول‌ها

۳۲	جدول ۱-۲. درآمدهای نفتی ایران از ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۲
۳۷	جدول ۲-۲. درآمدهای نفتی ایران از ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۵

فهرست شکل‌ها

۷۸	شکل ۱-۳. نقش گفتمان در ساختن جهان
۷۸	شکل ۲-۳. موضوعاتی که در کانون تحلیل رویکردهای مختلف قرار دارند
۲۰۲	شکل ۱-۴. آرپژ ابوالحسن صبا برای ویلون
۲۰۲	شکل ۲-۴. شکستن ردیف توسط درویش خان
۲۰۲	شکل ۳-۴. بدعت‌گذاری در ردیف توسط ابوالحسن صبا
۲۳۴	شکل ۴-۴. شاگردان علی‌اکبر فراهانی
۲۳۵	شکل ۵-۴. استادان بنام ردیف و شاگردان ایشان
۲۵۶	شکل ۶-۴. جریان اصلی موسیقی مردم‌پسند

چکیده

با بررسی تأثیر امور سیاسی و اجتماعی و اندیشه بر حوزه‌ی فرهنگ و هنر، و با برگزیدن نگاهی گفتمانی، شاهد این هستیم که این گفتمان‌ها هستند که چنین تأثیرات و تغییراتی را موجب می‌شوند. گفتمان‌ها با رسوخ به لایه‌های معنایی هویتی هر حوزه، مبانی آن‌ها را به چالش کشیده و سعی دارند تا آن‌ها را سوی خود جذب نموده و از زاویه‌ی دید خود بازتعریف و معنادهی کنند.

در عصر پهلوی دوم، و به خصوص در دو دهه‌ی ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، یکی از گفتمان‌هایی که حاکم بوده و علاوه بر حاکمیت، بر اندیشه‌های معارض، فرهنگ و هنر نیز بسیار تأثیرگذارده است، همانا گفتمان بازگشت به خویشتن می‌باشد. یکی از جنبه‌های قابل توجه در بررسی این گفتمان، برداشت‌های متفاوت موجود از مفاهیمی همچون اصالت، هویت و خویشتن است که از زوایای مختلف تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مورد نگرش قرار گرفته است. بنابراین به منظور مشخص نمودن نحوه، میزان و چگونگی تأثیر این گفتمان بر موسیقی آن دوره، نظریه و روش تحلیل گفتمان، با رویکرد ارنستو لاکلا و شانتال موفه استیفا شده است.

روش کار بدین گونه است که پس از تحلیل جریان بازگشت به خویشتن و نیز جریانات پیشین آن در حوزه‌ی سیاسی، اجتماعی و اندیشه، و صورت‌بندی انواع آن، به تحلیل و صورت‌بندی گفتمان‌های موسیقی پرداخته شده است. با بدست آمدن نتایج تحلیل‌ها، و مقایسه‌ی آن‌ها به مدد ابزار تحلیلی لاکلا و موفه، نشان داده شده است که گفتمان بازگشت به خویش با تأثیر بر جریان سیاسی، اجتماعی و اندیشه پهلوی اول و دوره‌ی ابتدایی پهلوی دوم تا دهه‌ی ۱۳۴۰، موجب تصمیم‌گیری‌هایی شده است که به سبب آن‌ها نهادهای موسیقایی در جهت دوگانه‌ی توسعه‌ی الگوی غرب و نیز توسعه‌ی ملی‌گرایی حرکت نموده‌اند. اما، پس از شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی دهه‌ی ۱۹۶۰ در غرب و تأثیر آن بر متفکران مشرق زمین، جریانی فکری با نام بازگشت شکل گرفته و مجدداً با تأثیر بر اندیشه و نهادهای، که این بار بسیار بسط یافته‌تر بوده‌اند، موجب شکل‌گیری جریان اصالت‌گرای موسیقی دهه‌ی ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ و به حاشیه رانده شدن گفتمان موسیقایی ملی‌گرای پیشین شده است.

مقدمه

«تأثیر گفتمان بازگشت به خویشتن بر موسیقی عصر پهلوی دوم» پژوهشی است که در حوزه‌ی کلی تأثیر امر اجتماعی/امر سیاسی بر امر فرهنگی قرار می‌گیرد. این پژوهش که روش تحلیل گفتمان را برگزیده است، از طریق کیفی، به بررسی و تحلیل میزان و نحوه‌ی تأثیر گفتمانی اصالت‌گرا بر موسیقی دوره‌ی پهلوی دوم می‌پردازد که در دهه‌ی ۱۹۶۰ میلادی در اروپا و سپس آمریکا، و به نوعی جهان‌سوم‌گرا، قرین و تحت تأثیر آن در دهه‌ی ۱۳۴۰ و سپس ۱۳۵۰ شمسی در ایران شکل گرفت و به گفتمان بازگشت، بازگشت به اصل و یا بازگشت به خویشتن/خویش شناخته شده است.

فصل نخست، به تبیین کلیات پژوهش پرداخته است. در ابتدا به بیان پرسش‌های پژوهش پرداخته که چطور این گفتمان بر شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تأثیر می‌گذارد؟ چه ارتباطی بین گفتمان و هنر موسیقی وجود دارد؟ و به طور خاص، چگونه این گفتمان بر گفتمان‌های موسیقایی موجود در آن دوران تأثیر گذاشته است؟ و نیز آن‌که آثار و گفتمان‌های موسیقایی چطور تحت تأثیر آن گفتمان شکل گرفته، متحول شده و عمل کرده‌اند؟ بدین ترتیب، اهمیت چنین پژوهشی از رو خواهد بود که صرفاً تحقیقی تاریخی و یا موسیقایی، و یا دسته‌بندی‌های گفتمانی را ارائه نکرده است، بلکه به تحلیل و مشخص نمودن میزان و نحوه‌ی تأثیر گفتمان بر فرهنگ پرداخته است. به بیان دیگر، هدف، تبیین اندیشه‌ی بازگشت در دوره‌ی پهلوی دوم، شرح ساختارهای مختلف این گفتمان، تبیین شرایط و گفتمان‌های موسیقایی کشور در این دوره‌ی خاص و نیز بیان ارتباط ما بین این دو مقوله و نیز بیان نحوه و چگونگی تأثیر این گفتمان بر موسیقی در این دوره می‌باشد.

در فصل دوم، رویدادهای اجتماعی و موسیقایی پهلوی دوم در دو قسمت مجزا توضیح داده شده‌اند تا بدین ترتیب زمینه‌ی لازم برای تحلیل فراهم آید. مسلماً تنها رویدادهایی ذکر شده‌اند که به پیشبرد همین پژوهش کمک کرده و از بیان دیگر مسائل پرهیز شده است. هر دو بخش این فصل بر دو پشتوانه‌ی تاریخی پیش از دوره‌ی خود نیز تکیه زده‌اند، تا بدین ترتیب روند تغییر و تحول گفتمان‌ها در فصل چهارم به‌تر درک گردد. پیش از بیان رویدادهای اجتماعی دوره‌ی پهلوی دوم، اواخر دوره‌ی قاجار و همچنین پس از آن، دوره‌ی رضا شاه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. به علاوه آن‌که، دوره‌ی

پهلوی دوم، خود، در مرداد ۱۳۳۲، بهمن ۱۳۴۱ و اسفند ۱۳۵۳ برش خورده است. اما، وضعیت موسیقی، عمدتاً به بیان موسیقی پیش از پهلوی دوم پرداخته است، چرا که بیان تاریخ موسیقی این دوره نیاز به تحلیل هم‌زمان دارد و اطلاعات تاریخی خام هم در هر منبع تاریخ موسیقایی موجود است و نیازی به درج در پژوهش نیست. بنابراین، پس از بیان مختصری از موسیقی ایران قبل از قاجار، به بررسی موسیقی قاجار از ناصرالدین شاه تا پایان دوره‌ی قاجار و سپس پهلوی اول پرداخته شده است. در ادامه، تأسیس رادیو در ابتدای دوره‌ی پهلوی دوم بیان گشته است.

در سومین فصل، علاوه بر نظریه و روش تحلیل گفتمانی مورد استفاده در این پژوهش، به بیان تعاریف متعدد از گفتمان و تحلیل گفتمان پرداخته شده و پس از آن، کلیتی از نظریه‌ها و روش‌های تحلیل گفتمانی بیان شده‌اند که در سه قالب کلی رویکردهای زبان‌شناسانه، انتقادی و روان‌شناسانه دسته‌بندی گشته است. دسته‌ی دیگر اما، رویکردهای پساساختارگرایانه در تحلیل گفتمان هستند که پس از بیان کلیات مورد اجماع در آن‌ها، نظریات میشل فوکو به عنوان پایه‌ی نظری این پژوهش شرح داده شده‌اند. سپس، مبانی نظری، روش و ابزار رویکرد ارنستو لاکلا و شانتال موفه در تحلیل گفتمان پساساختارگرا که دیدگاه نظری و ابزار کار پژوهش پیش رو می‌باشد، توضیح و تفسیر داده شده است.

فصل چهارم، اصولاً، تطبیق مبانی نظری و روش‌شناختی توضیح داده شده در فصل سوم بر روی اطلاعات تاریخی برای پاسخ به سوالات گفتمانی پژوهش است. در ابتدا، به عنوان اطلاعات تکمیلی برای فصل دوم، پیشینه‌ای از سیر تفکر جدید در ایران، یعنی دوره‌های مشروطه و پهلوی اول، به همراه تحلیل گفتمانی هر یک ارائه شده است تا بدین ترتیب به نوعی تبارشناسی اندیشه در ایران نیز انجام شده باشد و تغییر و تحول گفتمان‌ها رصد گشته و مورد توجه قرار گیرد. سپس، گفتمان‌های دوره‌ی پهلوی در دو صورت کلی تجددطلب و بازگشت صورت بندی شده‌اند که هر یک زیرشاخه‌هایی دارند. بدین ترتیب که گفتمان‌های تجددطلب به دو بخش معارض چپ و سلطنتی پهلوی دوم تقسیم بندی شده‌اند؛ اما، گفتمان‌های بازگشت تقسیم‌بندی‌های ریزتری دارند و به گفتمان

بومی‌گرای غرب‌زدگی، گفتمان بازگشت اسلام‌گرای اجتماعی، گفتمان بنیان‌گرای حکمی و عرفانی و در آخر گفتمان بازگشت پهلوی دوم تحدید شده‌اند.

همانند فصل دوم، پس از این بخش، به موسیقی پرداخته شده و صورت‌بندی گفتمان‌های آن ارائه داده شده است. این بخش از آن جهت اهمیت ویژه‌ای دارد که نقش نهادهای مؤثر در موسیقی این دوره به دقت مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. گفتمان‌های موسیقایی دوره‌ی پهلوی دوم به سه دسته‌ی کلی تقسیم شده‌اند. گفتمان موسیقی تحت تأثیر غرب که خود شامل دو زیر گفتمان موسیقی کلاسیک غربی و موسیقی تجدیدطلب ایرانی، به طور خاص، مکتب علینقی وزیر است. سپس گفتمان‌های موسیقی ایرانی هستند که دارای زیر گفتمان اصلی موسیقی سنتی/موسیقی اصیل، مقارن با دهه‌ی ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ است که در آن دو مفهوم سنت و اصالت به تفصیل به بحث و بررسی گذاشته شده است. زیر گفتمان موسیقی بومی نیز به گفتمان موسیقی ایرانی تعلق دارد. در نهایت نیز گفتمان موسیقی مردم‌پسند قرار دارد. در هر بخش تحلیلی از نحوه‌ی نسج و عملکرد گفتمان‌های مورد بحث ارائه شده است.

در فصل پایانی، تحلیل‌های انجام شده‌ی پیشین، ظهور، حذف، کناره‌گذاری، نحوه‌ی ارتباط، تأثیرگذاری، تخصص‌ها و هژمونیک شدن‌ها جمع‌بندی شده‌اند و در نهایت نتیجه‌ی پژوهش اعلام شده است.

۱. فصل یک. کلیات پژوهش

۱.۱. بیان مسأله

یکی از جذاب‌ترین جهت‌گیری‌ها در بررسی هنرها، به خصوص در دوران معاصر، مسایل اجتماعی و ارتباط متقابل آن با مقوله‌های فرهنگی و هنری بوده است. از آنجایی که گفتمان‌ها همه چیز -مفاهیم، تعاریف، جهان‌بینی‌ها و اصولاً همه‌ی تولیدات فکری و مادی بشری- را در سیطره‌ی خود می‌گیرند؛ موسیقی نیز به عنوان یکی از تولیدات فرهنگی و فکری انسانی، تحت تأثیر گفتمان‌ها شکل می‌گیرد، رشد می‌کند متحول می‌شود، تولید می‌شود و مصرف می‌گردد. نظیر این تأثیرات را می‌توان در جهت‌گیری‌های موسیقی‌دانان هر زمان مشاهده کرد.

فرض بر آن است که «گفتمان بازگشت به خویشتن» در دوره‌ی پهلوی دوم، چه از سوی سیاست‌گذاری‌های فرهنگی، هنری (حمایتی، تولیدی)، رسانه‌ای و نیز آموزشی دولتی و چه از سوی هنرمندان، روشنفکران و متفکران آن دوره بر تولید محصولات فرهنگی و هنری -بالاخص موسیقی که موضوع محوری این پژوهش است- تأثیری مستقیم داشته است و به نوعی تمامی این مقوله‌ها تحت تأثیر این گفتمان قرار داشته‌اند. سیطره‌ی این گفتمان هم بر ظاهر آثار تأثیر گذاشته است و هم محتوا و باطن آن‌ها را معنایی اصالت‌محور داده است که چنین تأثیراتی در نوع موسیقی نوشته شده، سازهای مورد انتخاب و موارد استفاده‌ی آن‌ها و نیز نحوه‌ی اجرای موسیقی مشهود است.

این پژوهش بر آن است تا علاوه بر نقل شرایط موسیقی این دوره و نیز سیر تفکر این گفتمان و دیگر نقلیات، نحوه و میزان تأثیر را بیان نماید. به این ترتیب، در پژوهش پیش رو، بررسی تأثیر گفتمان «بازگشت» در دوره‌ی پهلوی دوم بر موسیقی این دوران، مسأله‌ی اصلی است. یعنی به بیان دیگر، پاسخی برای این سؤال ارائه داده است که چطور گفتمان «بازگشت» بر شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تأثیر می‌گذارد؟ چه ارتباطی بین گفتمان و هنر موسیقی وجود دارد؟ چگونه این گفتمان بر گفتمان‌های موسیقایی موجود در آن دوران تأثیر گذاشته است؟ و آثار و گفتمان‌های موسیقایی چطور تحت تأثیر گفتمان «بازگشت» شکل گرفته، متحول شده و عمل می‌کنند.

این موضوع را نیز باید مد نظر قرار داد که این پژوهش در کشف ارتباط بین گفتمان بازگشت و هنر موسیقی است و با مقوله‌های کیفی سر و کار دارد و لذا همانند پژوهش‌های کمی دارای متغیرهای

کمی نیست و دارای دو شکل کلی متغیر مستقل (گفتمان) و متغیر وابسته (فرهنگ، هنر و ...) است. به همین ترتیب، با مرکز قرار گرفتن این گفتمان به عنوان متغیر ثابت، حوزه‌ی موسیقی دوره‌ی پهلوی دوم به عنوان متغیر وابسته در این پژوهش، بر مبنای گرایش‌های خود نسبت به گفتمان مذکور و سایر گفتمان‌های فعال آن دوره‌ی (همانند تجدیدگرا و غیره) به گروه‌هایی تقسیم شده و مورد بررسی قرار گرفته است و همچنین در مواردی با استناد به آرای برخی موسیقی‌شناسان به واکاوی خصوصیات درونی و موسیقایی آثار آن دوره پرداخته شده است تا تاثیرات مورد فرض به شکل واضح‌تری بیان گردد.

۲.۱. اهمیت پژوهش

از آنجایی که «گفتمان بازگشت به خویش» در شکل‌گیری تفکرات فرهنگی عصر پهلوی دوم نقشی اساسی و محوری را (چه در سیاست‌های دولتی و چه در حوزه‌ی هنری و روشنفکری) ایفا می‌کرده و نیز به دلیل وجود دیدگاه‌های متفاوت به مفاهیمی چون خویش‌نوازی و اصالت که موجب شکل‌گیری و توسعه‌ی سبک‌ها و منش‌های هنری و فرهنگی مختلفی شده است، تبیین و نیز تجزیه و تحلیل گفتمان مذکور از اهمیت زیادی برخوردار است. همچنین، در تبیین شرایط حاکم بر موسیقی عصر پهلوی دوم، علاوه بر تحقیقات تاریخی و یا موسیقایی صرف که مسلماً راهگشا و راهنمای مفیدی است، شرح و بسط و تحلیل این گفتمان خاص در این دوره به عمیق شدن پژوهش کمک شایانی نموده و امید است تا در این قالب روش‌مند و ریزبین، پرکننده‌ی بخشی از خلاءهای پژوهشی در حوزه‌ی فرهنگ و هنر کشور باشد.

۳.۱. هدف پژوهش

آنچه این پژوهش در پی آن است، حل و فصل موضوعات مرتبط با معنا دهی به هویت، چالش‌های فرهنگی و اصالت‌محور، ارائه‌ی تعریفی دقیق از بازگشت به خویش‌نوازی، ارائه‌ی تعریفی کامل و جامع و

مانع از موسیقی سنتی، ملی و یا ایرانی نیست؛ بلکه، هدف تبیین اندیشه‌ی بازگشت به خویشتن در دوره‌ی پهلوی دوم، شرح و بسط عقاید و ساختارهای مختلف موجود در این گفتمان، تبیین شرایط موسیقایی کشور در این دوره‌ی خاص و نیز بیان ارتباط ما بین این دو مقوله و نیز بیان نحوه و چگونگی تاثیر این گفتمان بر موسیقی در این دوره می‌باشد. متن پیش رو با در نظر گرفتن اوضاع و احوال و گفتمان‌های حاکم (اجتماعی، فرهنگی و موسیقایی) در دوره‌ی پهلوی (با تأکید بر دهه‌ی ۱۳۴۰) و رصد جریانات سیاسی و فرهنگی داخلی و نیز خارجیِ تاثیرگذار (جنبش‌های کمونیستی مختلف، سرمایه‌داری غرب و غیره) و بنابراین سیر تفکر و اندیشه (هنری، فرهنگی، اجتماعی و ناگزیر سیاسی) آن روزگار و دسته‌بندی گفتمانی آن‌ها به مدد ابزار نظری تحلیل گفتمانی لاکلا و موفه، جریانات و پارادایم‌های حاکم را کاویده و سپس با دنبال کردن رویدادهای موسیقایی آن دوره از تمام وجوه مورد نیاز (جهت‌گیری‌ها، تولید، آموزش، تأثیرپذیری، شیوه‌ی ضبط و ثبت و نگارش، نحوه و محل اجرا، اشخاص فعال و سایر موارد مربوطه) و با توجه به برداشت‌های متفاوت و چند وجهی از مفهوم «بازگشت به خویشتن» از سوی نهادهای دولتی، حمایتی و سیاست‌گذاری و نیز از سوی روشنفکران و هنرمندان (مقبول و یا همچنین مقابل سیاست‌های دولت وقت) و دسته‌بندی گفتمانی دیدگاه‌های موجود در مورد موسیقی تاثیر گفتمان بازگشت به خویشتن بر موسیقی آن دوره را بررسی و تحلیل کرده است.

۴.۱. پیشینه‌ی پژوهش

تا کنون مقالات، کتب، پایان‌نامه‌ها و نوشته‌های روایی بسیاری در مورد موسیقی ایران در دوره‌های تاریخی گذشته و یا حال حاضر تهیه شده است. همچنین مکتوبات دیگری نیز به تحلیل گفتمان (غالباً سیاسی-اجتماعی) در دوره‌های مختلف پرداخته‌اند که اغلب کارهایی نو و جوان هستند و این حوزه جای کار بسیاری برای پژوهش و کنکاش دارد؛ و علاوه بر این، حجم زیادی از مطالب، مقالات، کتب و پایان‌نامه‌هایی در مورد دوره‌ی پهلوی موجود است. بنابراین در این نوشتار، تنها از پژوهش‌های «مرتبط» انجام شده در زمینه‌ی دوره‌ی پهلوی (با عطف توجه به پهلوی دوم)، موسیقی ایران معاصر و

نیز تحلیل گفتمان (با تمرکز بر رویکردهای پساساختارگرایانه) بهره گرفته شده است. بدین ترتیب، از پرداختن به منابعی با رویکردهای صرفاً روایی، تاریخی، سیاسی، و یا کاملاً نظری خودداری شده است. در ادامه، به منظور شفاف بودن و نیز سهولت خواننده‌ی متن پیش رو در دریافت اطلاعات، در طی معرفی پژوهش‌های پیشینی، موضوع محوری هر یک مد نظر قرار گرفته است که به ترتیب موسیقایی، اجتماعی و گفتمانی معرفی خواهند شد؛ چرا که تعدادی از پژوهش‌های پیشین، یا تنها به یکی از زمینه‌های، موسیقی، تاریخ و یا گفتمان پرداخته‌اند و یا ترکیبی از این سه زمینه‌ی کلی را در متن خود دارند؛ در نهایت منابع دست اول یا منابع مرجع موضوعی معرفی شده است که ممکن است فقط یکی از حوزه‌های این پژوهش را تحت پوشش خود گرفته باشند.

کتاب *محمد رضا درویشی* به نام نگاه به غرب (۱۳۷۳) جستاری است در میزان و نحوه‌ی تاثیر موسیقی نظامی و کلاسیک غرب بر موسیقی ایران از زمان قاجار که موضوعاتی از قبیل موسیقی نظام، ارکستر، موسیقی صحنه‌ای و مکتب علینقی وزیری را مطرح نموده است. پژوهشگر و موسیقی‌شناس آمریکایی، *برونو نتل*، در کتاب *ردیف موسیقی دستگامی ایران* (۱۳۸۸) و مقاله‌ی *موسیقی کلاسیک ایرانی در تهران* (۱۳۸۱)، به بررسی و موشکافی ردیف و دستگاه‌ها در موسیقی ایران از دو جنبه‌ی موسیقایی، فرهنگی و جامعه‌شناختی پرداخته است که هر دو از نوشته‌های مهم و تأثیرگذار وی در حوزه‌ی موسیقی‌شناسی ایران می‌باشند. قابل ذکر است که تمرکز وی نیز (همچون همین پژوهش) بر روی موسیقی در تهران - به عنوان پایتخت - است. از دیگر موسیقی‌شناسان مهم در حوزه‌ی موسیقی شرقی و به خصوص ایران، می‌توان به *ژان دورینگ* اشاره کرد. این محقق فرانسوی در کتاب *سنت و تحول در موسیقی ایرانی* (۱۳۸۲) بافت فرهنگی حوزه‌ی موسیقی، سازها و فنون اجرای آن‌ها، وجوه نظری و صوری موسیقی ایرانی و نکات و قواعد در مورد اجرای این موسیقی را مطالعه کرده است. وی همچنین در مقاله‌ای با عنوان *مفهوم سنت در موسیقی معاصر ایران* (۱۳۷۹) کاربرد دو عبارت «سنت» و «اصالت» در موسیقی ایرانی را تجزیه و تحلیل کرده است. در همین راستا، می‌توان به مقاله‌ی *بازخوانی اصالت* (۱۳۷۷) به قلم *محمد رضا فیاض* اشاره داشت که به تفصیل در مورد مفهوم «اصالت» و ارتباط آن با مفاهیمی همچون «سنت»، «موسیقی اصیل» و «موسیقی سنتی» بحث کرده است.

مقاله‌هایی نیز به دسته‌بندی انواع موسیقی در ایران پرداخته‌اند که از آن میان می‌توان به مقاله‌ی نوگرایی در موسیقی ایران (۱۳۸۰) نوشته‌ی سرمد قادر اشاره کرد که علاوه بر ارائه‌ی چهار دسته‌بندی موسیقایی، به بحث نوگرایی در موسیقی ایرانی و مکتب علینقی وزیر نیز پرداخته است. سه مقاله‌ی بعدی با رویکردی گفتمانی انواع موسیقی موجود در ایران را در گروه‌هایی گفتمانی تفکیک نموده‌اند؛ مقاله‌ی بررسی گفتمان سنت‌گرای موسیقی در ایران معاصر از حسین سروی (۱۳۸۹) - که چکیده‌ای از رساله‌ی دکترای وی به راهنمایی نعمت‌الله فاضلی می‌باشد - به دسته‌بندی گفتمان‌های موجود در موسیقی معاصر ایران از دید روش تبارشناسی و تحلیل تاریخی گفتمان کمک شایانی می‌کند. همچنین دو مقاله‌ی رُفرماسیونِ موسیقایی: بررسی و نقد «سنت موسیقایی ایرانی» با رویکردی به «موسیقی سنتی ایران» در دوره‌ی معاصر از علی خاکسار (۱۳۸۸) و گفتمان‌های موسیقی در ایران نوشته‌ی مسعود کوثری (۱۳۸۶) علاوه بر ارائه‌ی دیدگاه‌ها و تعریف‌هایی از «سنت» و «اصالت»، از اولین نوشتارها در تبیین دیدی گفتمان محور در موسیقی ایران به شمار می‌آیند.

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد سارا خورشیدی روزبهرانی با عنوان تاریخ هنر انتقادی در گفتمان مشروطه تا پایان پهلوی اول (۱۳۸۹) و راهنمایی ابراهیم توفیق از دانشگاه علامه طباطبایی، با بهره‌جویی از روش تفسیر تاریخی و رویکرد پدیدارشناسانه به بازجویی امکانات از دست رفته تاریخ موسیقی ایران پرداخته است.^۱ پایان‌نامه‌ی دیگری با عنوان تأثیر تجدد بر موسیقی ایران از دوره‌ی قاجار (عهد ناصری) تا پایان دوره‌ی پهلوی اول (۱۳۸۸) در مقطع کارشناسی ارشد از دانشگاه تربیت مدرس با راهنمایی مصطفی مختاباد و قلم سمیه خواجه‌پور به بررسی تأثیر تجدد بر موسیقی ایرانی می‌پردازد و این تأثیر را از ابتدای عصر ناصری تا انتهای دوره‌ی پهلوی اول، بر حسب ابعادی چون قالب‌های موسیقایی، محتوای موسیقی، تکنیک‌های موسیقایی و نیز نهادهای دست اندر کار موسیقی ایرانی، مورد توصیف و تبیین قرار داده و از روش پژوهشی تاریخی-هرمنوتیکی در جامعه‌شناسی سود برده

---

۱ به نقل از مقدمه‌ی پایان‌نامه

است و تلاش داشته است تا به مسائلی چون چگونگی و چرایی تاثیرات ناشی از ورود تجدد به ایران بر موسیقی به لحاظ ابعاد مذکور پاسخ گوید.^۲

کتاب *مدرنیته‌ی ایرانی: روشنفکران و پارادایم فکری عقب‌ماندگی در ایران (۱۳۸۰)* به نگارش تقی آزادارمکی با استفاده از رویکرد جامعه‌شناختی پارادایمی به دسته‌بندی گفتمانی روشنفکری در ایران با موضع محوری عقب‌ماندگی از ابتدا تا شهریور ۱۳۲۰ پرداخته است. وی در این پژوهش علاوه بر توضیح وجوه نظری رویکرد پارادایمی، روشنفکری در ایران و دسته‌بندی آن در سه نسل شرح و بسط داده و در نهایت روابط بین نسلی در پارادایم عقب‌ماندگی را توضیح داده است. از پژوهش‌های دیگر در این زمینه، کتاب *روشنفکران و دولت در ایران: سیاست، گفتار^۳ و تنگنای اصالت* اثر نگین نبوی (۱۳۸۸) است که در کنار معرفی دیدگاه‌ها، گروه‌ها و نهادهای روشنفکری در ایران، بخش مهمی از آن به چالش‌های موجود در تعریف «هویت» و «اصالت» و «خویشتن» از دید روشنفکران و دولت وقت اشاره دارد. این کتاب که از رساله‌ی دکترای نگین نبوی در دانشگاه آکسفورد برگرفته شده است، روایت تغییری مهم و اساسی در اندیشه‌ی روشنفکران ایران در فاصله‌ی سال‌های دهه‌ی ۱۳۲۰ تا سال‌هایی منتهی به انقلاب ۱۳۵۷ است. این‌که کدام عوامل در این تغییر مؤثر بوده‌اند، چگونگی این تغییر و نتایج آن بر فضای فکری و سیاسی کشور در این کتاب با رجوع به نوشته‌هایی بررسی شده است که در سال‌های اخیر کمتر مورد توجه تاریخ‌نگاران قرار گرفته بودند.^۴ همچنین کتاب *تأملی در مدرنیته‌ی ایرانی به قلم علی میرسپاسی (۱۳۸۹)* بر این اعتقاد است که داستان مدرنیته‌ی ایرانی نیز بیان امید و اضطرابی است که زیستن در جهان معاصر در ما پدید آورده است. وی پس از ارائه‌ی مختصری در مورد «بازگشت به خویشتن» در لوای نظریه‌ی مدرنیته در ایران، روایت‌های غربی از مدرنیته را بیان نموده است. سپس، وی به بررسی روشنفکری در دوره‌ی مشروطه پرداخته و پس از آن بحث درباره‌ی سکولاریسم و اسلام سیاسی را مطرح کرده است که از نظر تاریخی متمرکز بر دهه‌ی ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ است. پس از آن نظریه‌ی «بازگشت» به «خود اسلامی» در

---

۲ به نقل از مقدمه‌ی پایان‌نامه

۳ در کتاب به زبان اصلی از عبارت Discourse استفاده شده است که در فارسی به «گفتمان» ترجمه می‌شود.

۴ نقل از پشت جلد کتاب